Ideologie, 'egte' norme en literêre taalhandelinge¹

Mabel Rossouw

Abstract

*For many years text-immanent approaches to literature have dominated the scene of Afrikaans literary criticism. This article adds a voice to the 'spontaneous' discourse in which ethical norms (especially socio-political guidelines), too, come into play when a literary text is studied. Since the context in which a text is written and read is of great importance in such an approach, speech act theory is used in order to determine the intentions (illocutions) of the writer in the texts, as well as the reactions (perlocutions) of readers to the text. The purpose of this is mainly to establish whether critique of ideology manifests itself in speech acts directed towards freedom and dignity for all people. On the other hand there may also be signs of unconscious ideological illocutions in the contradictions which occur within or between the different levels of communication (macro, meso and micro). These contradictions are related to socio-political contradictions which are repressed within the South African community. In order to illustrate this kind of approach, three novels of Etienne van Heerden are discussed, viz. *Om te awol* (1984), *Toorberg* (1986) and *Casspirs en Campari's* (1991).*

1. Ter oriëntering

Tot aan die einde van die sewentigerjare het 'norme en waardes' rondom die Afrikaanse letterkunde hoofsaaklik ter sprake gekom in die gedaante van morele-etiese kwessies. Dit was hoofsaaklik persone en groepe van buite die literêre terrein wat hulleself hieroor uitgespreek het. Die bewakers van die Afrikanervolk se sedes (Aksie Morele Standaard, sekere kerkleiers ens.) se uitroep van verontwaardiging het gelei tot 'n verbod op boeke soos *Kennis van die aand*

¹ 'n Verwerkte weergawe van 'n referaat gelewer op die Dagseminaar oor 'Taal, letterkunde en norme' van die Departement Afrikaans en Nederlands. UOVS, op 22 Mei 1992.

(1973) *Magersfontein, o Magersfontein!* (1976) en enkele ander. Hierdie soort moralisme word nie aangetref by die paar literatore wat by geleentheid stemme laat opgaan het vir die inagneming van lewensbeskoulike aspekte by die beoordeling van literêre tekste nie (vgl. Van der Walt, 1975; Steenberg, 1981; Rossouw, 1987). Omdat teksinmanente literatuurbeskouings gedurende die afgelope drie dekades die Afrikaanse literêre toneel oorheers het, was dié soort benadering egter nooit juis besonder gewild nie.

Diegene wat die 'sentrale' posisie van die literêre teks hoog geag het, sou mettertyd met 'n gedugter vyand te doen kry. Gedurende die tagtigerjare het 'n groepie literatore naamlik begin om sosio-politieke riglyne neer te lê waarvolgens literêre tekste se verskeie ideologiese boodskappe ontsyfer kon word. Hierop het literatore van die Afrikaanse literêre establishment taamlik verontwaardig gereageer. In 1986 nog het 'n volledige publikasie verskyn waarin "vryheid vir die teks" bepleit word en waarvan "die teksgerigte literatuurbenadering" (vgl. Johl, 1986: xviii) die "kern" vorm. In haar publikasie verwys Ronël Johl (1986:xi) by geleentheid na "die Calviniste, die onderdrukte kleurgroepe (...), en die sogenaamde neo-Marxiste", dit wil sê diegene wat spontaan ook ander norme as net die 'literêre' (strukturele/stilistieke/estetiese) na die teks bring. Die posisie wat vir hierdie artikel as uitgangspunt dien, sluit by hierdie 'spontane' diskoers aan. Dit word vervolgens duideliker omlyn.

2. 'n Posisie binne die literêr-kritiese diskoers

In aansluiting by veral Habermas en Lyotard onderskei De Jong (1988:119 e.v.) drie tipes diskoers binne literêr-kritiese terrein:

- * 'n *Totalitêre diskoers* wat aanspraak maak op absolute waarheid, soos dié wat nog in sekere skole geld – die onderwyser (opsteller van studiehandleiding) besluit wat 'n teks beteken en basta!
- * Die *konsensusdiskoers*: hier het ons te doen met 'n meer subtiële vorm van beheer. Op die oog af is die deelnemers vry om hul menings te lug, maar in werklikheid bepaal sekere literatore (en groot uitgewers) die parameters waarbinne die gesprek sal plaasvind; watter boeke gepubliseer, gekanoniseer en voorgeskryf sal word; wie die pryse sal wen, ensovoorts.
- * Die *libidinale* ('n mens kan ook sê 'spontane') *diskoers*, waarmee bedoel word dat die deelnemers aan die gesprek vry is om óók 'n subjektiewe (maar nie bevooroordeelde) beginsel as basis van interpretasie, oordeel en handeling in te voer. Hierdie soort diskoers is 'n vorm van dissensie en, soos reeds aangedui, gewoonlik nie baie gewild nie. Omdat hierdie artikel 'norme' aan die orde wil stel, sonder om dit eksplisiet te beperk tot sogenaamde literêre

norme, word hier 'n pleidooi gelewer vir 'n stukkie libidinaliteit/spontaneïteit binne die literêre diskoers.

3. Ideologie en literêre ideologiekritiek

Hoewel die term *ideologie* lank reeds verslete en oorwerk is, en dit beslis nie meer 'n modewoord is soos gedurende die tagtigerjare nie, is dit wat ek onder dié begrip verstaan 'n verskynsel wat tot aan die einde van die tye met ons sal wees. Dit is dus altyd relevant om telkens opnuut hieroor te besin en ons sieninge daaromtrent te verwerk tot 'n bruikbare definisie.

Daar is in die omgangstaal steeds verwarring oor waarna die begrip *ideologie* nou eintlik verwys. Ek voeg my by diegene wat meen dat die term sy unieke kritiese moontlikhede verloor indien dit gelykgestel word aan 'n wyer begrip soos *wêreldbeskouing* (d.w.s. 'n visie op die werklikheid of *Weltanschauung*). So 'n wêreldsiening funksioneer op die bewuste sowel as onbewuste vlak en vorm 'n omvattende verwysingsraamwerk vir die belewing en interpretasie van die werklikheid en alles daarin. 'n Ideologie kan hoogstens gesien word as 'n 'valse' lewensbeskouing met heel spesifieke eienskappe.

Indien daar vanuit *Bybels-reformatoriese perspektief* na die mens gekyk word as 'n religieuse wese, hou dit in dat hy/sy voor die sondeval in paradyslike verbondenheid aan God oor ware, totale, absolute sin en sekerheid beskik het. Vanuit hierdie oorspronklike verbondenheid is alle ander relasies gerig: dié van die mens tot sy medemens, met homself, met sy menswees, met sy arbeid, en met die natuur. Toe daar *vervreemding* tussen die mens en sy God ingetree het, is alle relasies aangetas en het die mens sy sin vir die Absolute en die Totaliteit verloor. Waarmee elke mens dus in die loop van sy/haar lewe op aarde besig sal wees, is 'n voortdurende soeke na die sin en betekenis van alles wat hy/sy waarneem en ervaar. Dit spreek byna vanself dat ideologieë – wat gerig word uit 'n immanente, valse oorsprong – nuttige plaasvervangers word vir die ontbrekende sekerheid en sin waarna die gevalle mens hunker. In volgroeide vorm word 'n ideologie dan wat 'n mens kan noem 'n 'pseudo-religie'.

'n *Marxistiese siening* van die ontstaan van ideologieë hou verband met die opkoms van die kapitalisme wat kreatiewe arbeid (die werkende mens in harmonie met die natuur) vernietig het deur die verdeling van arbeid in ongelykwaardige beroepe – 'n werklikheidsiening wat 'n verdeling van die maatskappy in klasse tot gevolg gehad het. Ook hier is die term *vervreemding* 'n sleutelwoord. Die mens binne die kapitalistiese sisteem is vervreem van die produk van sy arbeid, van sy eie aard as mens, van sy medemens, en so meer. As gevolg van onderdrukkende relasies tussen mense verskyn klassekontradiksies wat in die praktyk onoplosbaar

blyk te wees (tensy daar ten minste 'n kulturele rewolusie plaasvind) en daarom verdring moet word. Die diskoers word dus sodanig gerig dat betekenis toegeken word in belang van die ekonomiese, politieke en kulturele magsposisie van die hegemoniese/heersersgroep. Hegemonie berus in Suid-Afrika nie net by die heersende klas nie, maar veral ook (steeds) by die heersende ras (rassisme), by mense van die 'sterker' geslag (manlike chauvinisme), en by dié wat tot die meer 'aanvaarbare' godsdienstige oortuiging behoort.

Volgens *Louis Althusser* (1977:162-174) word die konkrete *indiwidu* as *subjek* ('n konformis binne die gemeenskap) gekonstitueer binne 'n ideologie sodat selfs die onderdrukte later glo dat die onderdrukkende sisteem in hulle beste belang is. Hy gebruik postmodernistiese terme om die werking van ideologieë as verbeelde relasies tot werklike bestaansvoorwaardes ensovoorts te beskryf. (Hierop kan nie verder uitgebrei word nie.) Ook ander post-Marxistiese sieninge beweeg weg van die deterministiese, strukturalistiese Marxisme, en betrek byvoorbeeld vir Freud, Jung, die semiotiek, dekonstruksie en so meer in hul teoretisering. Een van hierdie teoretieë, naamlik *John Frow*, se Marxistiese-semiotiese definisie van ideologie word vervolgens kortliks verneld omdat dit taal en die toekenning van betekenis so eksplisiet betrek. Frow (1986) definieer ideologie as 'n toestand van die diskoers of semiotiese sisteme in relasie tot die verskillende magstryde in die gemeenskap (effens aangepas). Hieruit volg onder meer dat alle betekenis by uitstek polities is, omdat semiotiese waarde toegeken word binne teenstrydige relasies waarin daar om simboliese mag gestry word.

'n Saamgestelde definisie klink so: 'n Ideologie vind neerslag binne 'n diskoers waarin die indiwidu hoofsaaklik deur taal gekonstitueer (geïnterpelleer) word as subjek binne 'n bepaalde sisteem of stelsel van idees, beskouinge, waardes, norme (dus ook aangetas!) en motiewe wat daarop afgestem is om die belange van 'n spesifieke groep te bevorder op 'n wyse wat nadelig is vir ander. Hierdie belange word bevorder deur die verkryging, behoud en verneerdering van allerlei vorme van mag met behulp waarvan die sosiale teenstrydighede wat in so 'n gemeenskap ontstaan, verdoesel moet word. 'n Ideologie moet ten alle koste 'n 'verhewe' doel skep wat as universeel en in almal se belang gerepresenteer word in die diskoers. Hierdie verabsoluteerde doel regverdig by voorbaat alle middele wat effektief aangewend sou kon word ter bereiking daarvan. As strategie waardeur die totaliteit ingesluit moet word binne 'n beperkte stel verbeelde relasies, word die bevordering van 'n valse bewussyn deur 'n subtiele vermenging van waarheid en leuen noodsaaklik. Hierdie diskursiewe proses vind veral kollektief plaas en het 'n groot onbewuste komponent wat gerepresseer/verdring en nie in taal geartikuleer word nie.

Dit bring ons dan by die begrip *ideologiekritiek* – die rede waarom daar in hierdie artikel onderskei word tussen ideologieë en 'egte' norme. Dié term het sy oorsprong by die neo-Marxisme (veral die Kritiese Teorie van die Frankfurtse skool),

wat sterk gerig was teen die positivismes aangesien die positivistiese denkhouding (volgens hulle) maatskaplike kwessies reduseer tot vraagstukke van tegniese organisasie, wat in baie gevalle tot verdingliking lei. Wat hierdie tipe wetenskapsbeoefening vir die Kritiese Teorie des te meer onhoudbaar gemaak het, is die feit dat dit verandering stol en verhoed dat 'n mensliker wêreld tot stand gebring word: agter die gewaande 'objektiwiteit' en 'waardevryheid' van die positivismes skuil die bevordering van 'n belang by die status quo. Ideologiekritiek is volgens die Kritiese Teorie radikale gemeenskapskritiek wat in die eerste instansie kritiek op die dominante ideologie in die samelewing is.

'n Siening wat dikwels in ideologiekritiese beskouings opduik, is dié van *Fredric Jameson* (1981) wat kortliks soos volg lui: Te midde van die fragmentering en disintegrasie in 'n laat-kapitalistiese maatskappy funksioneer ideologieë as mees-terkodes of "strategies of containment" (Jameson, 1981:53) wat moet verhoed dat die sosiale teenstrydighede in sodanige gemeenskap opgelos word deur 'n rewo-lusie. Hierdie onderdrukte teenstrydighede in die gemeenskap word opgeneem in die *kollektiewe politieke onbewuste* daarvan. Freud het ons reeds daarop gewys dat enige vorm van repressie mettertyd ondraaglik word. Jameson meen dat dié inhoude dan tot uiting kom in die vorm van verhale – as simboliese oplossings vir die reële teenstrydighede in die gemeenskap.² As blote denkbeeldige oplossings laat verhale egter die sosiale en politieke realiteite onaangesa. Tog is 'n narra-tiewe taalhandeling ook 'n egte handeling en dra dit in 'n sekere mate by tot verandering in die gemeenskap. Met hierdie dualistiese benadering tot verhalende tekste word daar gestrewe na 'n (paradoksaal) verenigde visie waarin *negatie-we hermeneutiek* (ideologiekritiese analises) en *positiewe hermeneutiek* (die ontsyfer van utopiese³ impulse) as gesamentlike perspektief nagestreef word.

'n Ideologiekritiese siening van die literatuur hoef nie 'n posisie buite die ideologie te veronderstel nie. Omdat die ondersoeker-subjek inderdaad ook ideologies ge-determineerd is en sosiaal gekonstitueer word, behoort daar 'n aanduiding gegee te word van die posisie wat ingeneem word by 'n ondersoek. Met betrekking tot

2 Die titel van John Miles se jongste werk, *Kroniek uit die doofpot* (1991), wat handel oor die toesmeer van inligting oor polisiemisdade, suggereer reeds hierdie tendens.

3 Die term *utopie* word hier gebruik met die positiewe inhoud wat Ricoeur (1986:310 e.v.) daaraan gee, naamlik iets wat verbodendryk en produktief kan wees, en gevolglik die solipsistiese werking van die ideologie kan verbreek en 'n hoopvolle blik op die toekoms kan werp.

Afrikaanse prosatekste⁴ word daar vervolgens van die standpunt uitgegaan dat hierdie tekste geplaas moet word binne die literêre én die sosiale diskoers van die Suid-Afrikaanse gemeenskap sodat hulle hul regmatige plek kan inneem as *skeppende gespreksbydraes* wat die werklikheid kan verander. Daar word dus aangesluit by die volgende uitspraak van Chidi Amuta (1989:129):

Our specific challenge is to offer alternative explanations and interpretations of literary works as concrete aspects of the reality we badly need to change.

Dit gaan verder ook hier oor die *verbreking van diskursiewe outoriteit* (daarom word hier aangesluit by die spontane diskoers) en die integrasie van hierdie verbreking in die algemene strewe na 'n regverdiger gemeenskap. Dit bring ons by die kwessie van 'egte' norme, dit wil sê daardie norme en waardes in 'n gemeenskap wat nie deur ideologie verwing behoort te wees nie.

4. Van watter 'egte' norme is hier sprake?

Onder 'norme' verstaan ek *maatstawwe* waaraan iets gemeet word, maar ook die *reëls* en *voorskrifte* wat daarvoor geld. Die soort norme wat 'n individu of 'n groepering binne 'n gemeenskap as geldig beskou, sal afhang van die waardesistiem wat daardie individu of groep aanhang.

Wanneer ons oor literatuur en norme praat, is dit wat algemeen geld as 'n "normatiewe literatuuropvatting" volgens Senekal (1987:82) 'n opvatting wat hom beroep "op 'literêre waardes', op onderskeidende positiewe eienskappe van die uitgesoekte taalprodukte wat as literatuur erken word". Volgens Johl (1986) is die norme van die "teksgerigte kritiek" veral daarin gesetel dat die teks, as outonome *Gestalt*, 'n geïntegreerde, samehangende eenheid moet vorm. Uit die aard van die literator se gekose ondersoekterrein spreek dit vanself dat voorkeur verleen word aan tekste met literêre meriete, dit wil sê tekste waarin iets van die kompleksiteit van die werklikheid suksesvol onder woorde gebring word. Ek glo egter dat die leser/ondersoeker ook 'n paar wilde spronge mag maak buite hierdie konsensusdiskoers.

Daar is sekerlik min mense wat vandag nog openlik sal redeneer dat literêre-estetiese norme moet geld as absolute en finale maatstaf by die beoordeling van 'n literêre teks. Daar is beslis meer moonlikhede as dit. Na my mening is moreel-

4 Die keuse om met die roman te werk, sluit aan by Coetzee (1990:49) se siening dat die prosatekste van die tagtigerjare, in vergelyking met die poësie, die mees direkte pogings verteenwoordig "om die kontradiksies wat met repressie verband hou, te identifiseer". Die skryf en opvoer van Afrikaanse dramas sou sekerlik eweneens as (sosiale) taalhandelinge ondersoek kon word.

etiese norme met sosiale implikasies ook altyd in die gedrang wanneer betekenis aan tekste toegeken word. Dit is natuurlik alles baie subjektief, maar literêre norme is ook dikwels persoonlik gekleur (uiteenlopende reaksies op dieselfde werk kom tog algemeen voor). Daar is dus ook hier nie regtig 'n 'universele', 'belangevrye' waardestelsel nie.

Die etiese norme wat ek by die interpretasie en beoordeling van literêre tekste wil betrek, is daardie norme wat die sosiale en politieke omgang tussen mense raak, veral in 'n gemeenskap soos ons s'n waarin ongelykheid tot 'n verwronge norm verhef is. Elkeen kan egter hier invul wat vir hom/haar as egte norme en waardes geld – solank dit nie eie belange verhef of tot nadeel van ander strek nie. Dan word dit ideologiese 'norme' – wat eintlik 'n kontradiksie in terme is.

Watter etiese norme is geldig binne elke vak- of ondersoekgebied? Guido Maertens (1992:6) meen dat geen instelling in ons pluralistiese maatskappy 'n rol kan speel tensy dit 'n eie identiteit gevind het en dit openlik bevestig nie. Volgens hom is die diepste vrae van en aan die moderne wetenskap nie tegnies van aard nie, maar "spiritueel en etiesch"; dit gaan verder vir hom oor integreerende singewing binne 'n wetenskaplike etos wat menslik-bevrydend moet werk (aldus Maertens, 1992:7 e.v.). Omdat *menswaardigheid* as norm geld, moet die universiteit en al die wetenskaplikes daaraan verbonde "bezield zijn door een diepe eerbied voor de waardigheid van ieder menselijk persoon" (Maertens, 1992:9). In al hierdie dinge is ek dit met hom eens. 'n Mens sou *menswaardigheid* as norm nader kon tipeer as die eis tot naasteliefde met besondere klem op die beskerming van weerloses; en as alles wat kan bydra tot 'n meer demokratiese, 'n regverdiger, vryer gemeenskap waarin mense op gelyke vlak kan kommunikeer.

Die bedoeling is nie om absolute norme te probeer stel nie – tans is ons almal nog postmodernisties bewus van ons eie bepaaldheid deur allerlei bedenklike invloede. Maar ek glo tog ook dat dit nodig is om 'n commitment te maak en sekere dinge as 'ononderhandelbaar' te beskou (om die huidige regering se eens geliefde term te gebruik). 'n Mens kan dus die keuse maak om jou in te stel teen dinge soos rassisme, seksisme, Fascisme, en ander vorme van chauvinisme. Die keuse is dan *vir* die 'ware' belange van elke individuele mens. Van Coller (1988:252) omskryf hierdie soort strewe na dit wat waar en essensieel is as "'n kompromislose soeke na die essensiële dinge" wat hy dan ook vir ons Suider-Afrikaanse konteks bepleit.

Wat belangrik is binne 'n spontane (libidinale) diskoers, is dat die gespreksdeelnemer sy/haar posisie sal probeer omlin sodat die ander deelnemers dit uit die staanspoor in ag kan neem (oneerlikheid moet liefies nie hier gesprekstراتيجies aangewend word nie!). Wat vervolgens gesê word oor literêre tekste as makrotaalhandelinge dien as onderstreping van die siening dat die teks se sosiale (en

politieke) konteks in berekening gebring moet word en dat ander norme behalwe die literêre-estetiese daarom mee mag spreek wanneer ons met tekste omgaan.

5. Literêre taalhandelinge en norme

Literatuur wil kommunikeer. Taal is die medium waardeur betekenisoordrag in die literêre kommunikasieproses plaasvind. Die pragmatiek bestudeer taal-in-gebruik en is afgestem op taaluitinge, wat meebring dat, in teenstelling met die toespitsing op losstaande sinne, naas linguistiese eienskappe ook nielinguistiese eienskappe betrek word. Sodra 'n sin as 'n uiting beskou word, kom die tyd, die plek, die spreker en sy bedoelinge, die hoorder en sy houdings, kortom die totale gespreksituasie of konteks waarin die uiting gemaak en ontvang word, ook in berekening. Die *taalhandelingssteorie* sou beskryf kon word as 'n Anglo-Amerikaanse bydrae tot die pragmatiek. Die grondslag hiervan is gelê deur die Britse taalfilosoof J.L. Austin (1976) en sy idees is verder ontwikkel deur John R. Searle en H. Paul Grice. Richard Ohmann en Mary Louise Pratt het op hulle beurt baanbrekerswerk gedoen ten opsigte van toepassings van die taalhandelingssteorie op literêre tekste.

Omdat die literêre teks wesenlik 'n makrotaaluiting is, is dit eweneens gebonde aan die sosiale konteks waarbinne dit geskryf en gelees word. Hierdie literêre taaluiting met sy besondere sosiale funksie word vanuit 'n taalhandelingsperspektief 'n makrotaalhandeling genoem, omdat dit altyd as diskoers 'n aktiewe sosiale rol vervul in die betrokke gemeenskap.

Hoewel die literêre taalhandeling in sekere opsigte verskil van die taalhandelinge wat in 'n ander gesprek tussen twee of meer mense uitgevoer word (daar word byvoorbeeld nie beurte gemaak in die gesprek nie), is die ooreenkomste van veel groter belang. In die literêre diskoers tree die skrywer/outeur op as spreker en is die leser of leserspubliek die ontvanger(s) van die komplekse boodskap (dit wil sê die literêre teks wat in die toepaslike linguistiese sisteem geproduseer is). In taalhandelingssterme sou 'n mens kon sê dat 'n literêre taalhandeling met 'n bepaalde *intensie* of *bedoeling* uitgevoer word en dat daar onuitgesproke *reëls* en *voorwaardes* (gespreksvoorwaardes word teksvoorwaardes) in werking is wanneer die leser dit ontvang en die betekenis daarvan probeer begryp. Dit moet egter uit die staanspoor duidelik gestel word dat hier nie sprake is van 'n enkelvoudige, konsekwente intensie of van 'n 'ware betekenis' wat aan taaluitinge geheg kan word nie; die skrywer sowel as die leserspubliek bestaan nie uit 'ware selwe' of private, essensiële, geïndividualiseerde subjekte nie, maar uit individue wat as subjekte gekonstitueer is en komplekse sosiale rolle vervul. Ook *betekenis* is daarom *nonessenieel* en *sosiaalbepaald*, en *ideologiese determinante* is altyd teenwoordig wanneer betekenis toegeken word binne die literêre diskoers.

Na my mening kan die taalhandelings teorie (en pragmatiek) se teoretiese apparaat met vrug gebruik word wanneer literêre tekste as uitinge in 'n sosiale konteks bestudeer word, maar dan met inagneming van die wyse waarop hierdie tekste geïnstitusioneel is sodat skrywers en lesers veralgemeende sosiale rolle vervul wanneer hulle aan gesprekke deelneem. Die *illokutiewe krag* van 'n literêre taalhandeling is die draer van die skrywer se *kommunikatiewe intensie* en die *perlokusie-effek* op die leser as ontvanger is die *konsekwensies* van die handeling wat uitgevoer is. Om enige van hierdie aspekte werklik rasioneel, konsekwent en sistematies te probeer vaspen, sou egter 'n simptoom wees van 'n geïdealiseerde siening van die literêre kommunikasieproses.

Tot dusver is daar hoofsaaklik verwys na die gespreksvlak waarop die (konkrete) skrywer en die leser/leserspubliek hul geposisioneerde rolle vervul binne die literêre gespreksituasie. Dit sou die *makrovlak* van taalhandelinge genoem kon word en sluit byvoorbeeld uitsprake in wat die skrywer self gemaak het oor sy/haar boek en veral oor die bedoeling daarmee. Die geslaagdheid van hierdie oorkoepelende illokusie kan dan by implikasie beoordeel word volgens resensies en besprekings oor daardie boek. Taalhandelinge op die *mesovlak* verwys na dié handeling wat die sogenaamde geïmpliseerde skrywer uitvoer in sy organisering en strukturering van die narratiewe elemente van die teks. Omdat 'n abstrakte begrip soos *implisiete leser* moeilik hanteerbaar is in 'n ondersoek soos hierdie, beskou ek myself vervolgens as die ontvanger van die geïmpliseerde skrywer se boodskap. Die gesprekke (d.w.s. dialoog) wat plaasvind tussen die karakters in die roman kan op die *mikrovlak* van taalhandelinge ondersoek word.

Wanneer daar ideologiekrities gekyk word na illokusies, perlokusie, gesprekstategieë en -voorwaardes wat op die onderskeie vlakke voorkom, word dit moontlik om teenstrydighede wat op verskeie ideologiese inhoude dui, te onthul. Teenstrydighede wat binne sowel as tussen die onderskeie vlakke voorkom, lewer insigte oor onderliggende kontradiksies wat in die gemeenskap verdring word. Die konkrete skrywer kan byvoorbeeld in 'n onderhoud sy/haar intensie uitspel, maar dit kan weersprek word in die teks self. Die teks se illokusies kan konserwatief of progressief wees, waarmee bedoel word dat dit enersyds die *status quo* as onveranderbaar voorhou, of andersyds op demokratisering en bevryding binne 'n gemeenskap afgestem is. Dit is uiteraard moontlik⁵ dat albei soorte taalhandelinge in 'n teks kan voorkom. Vir die leser wat onder meer ingestel is op die sosiale rol wat 'n literêre teks in die gemeenskap vervul, kan dit van nut wees om

5 Dit is selfs hoogs waarskynlik, vanweë die skisoïede bestaan wat die 'gewetensvolle' maar steeds bevoorregte wit skrywer in Suid-Afrika voer (Van Nickerk, 1989:41 en 44).

naas algemeen aanvaarde 'literêre' norme ook dié soort (bv. ideologiekritiese) riglyne op 'n teks as literêre taalhandeling toe te pas.

6. Drie romans van Etienne van Heerden

Om oortuigend te kan illustreer dat 'n skrywer literêre taalhandelinge uitvoer wat 'n bepaalde uitwerking het op die gemeenskap waarvan hy/sy (in hierdie geval Etienne van Heerden) deel is, sou gedetailleerde ontledings van die gesprekke op al die onderskeibare gespreksvlakke van die tekste nodig wees. Vir die doeleindes van hierdie artikel sal daar egter volstaan moet word met enkele negatiewe en positiewe hermeneutiese ingrepe in drie romans van Etienne van Heerden – drie romans wat hulle uitstekend leen tot sodanige ondersoek aangesien daar bewustelik, en toenemend, met ideologiese vraagstukke geworstel word in elkeen daarvan. Die romans is onderskeidelik *Om te awol* (1984), *Toorberg* (1986) en *Casspirs en Campari's* (1991).

Terwyl ek die tekste ideologiekrities lees en interpreteer, gaan ek terselfdertyd ook soek na utopiese illokusies in die tekste wat egte, standhoudende norme wil bevorder. Daar is veral twee oorkoepelende kwessies wat vir my relevant lyk vir die soort ondersoek wat ek wil doen, aangesien dit na my mening die terreine is waarop magsmisbruik (gepaardgaande met ideologiese regverdiging daarvan) in die Suid-Afrikaanse gemeenskap nog algemeen voorkom. Dit gaan naamlik oor rassisme en seksisme, wat reeds hierbo genoem is as vorme van ehauginisme waarteen die ondersoekte standpunt kan inneem (vgl. 4.). Die vrae wat met betrekking tot taalhandelinge in die drie tekste gestel word, is daarom die volgende: (1) Hoe word vroue voorgestel? (2) Watter oorheersende illokusies is daar oor die 'ander', dit wil sê mense met 'n ander velkleur? (3) Tot watter slotsom kom die teks oor rassekwessies en die ideologie daaromheen?

6.1 Die plek van vroue in die tekste

In *Om te awol* beweeg die hoofkarakter se ma iewers op die agtergrond; sy is vreesbevange wanneer Verwoerd, die aartsvaderfiguur van die Afrikaner in die sestigerjare, sterf: "My ma droom dat hordes swartes in die denneboomlaning opmarsjeer met fakkels na ons huis (...)" (7). Sy herinneringe aan sy kinderdae word oorheers deur die voorvaders, veral sy pa – "die man wat van my wegstap met die waterlantern die nag in" (21). Die ouer vrou met wie hy in Kaapstad 'n verhouding aanknoop, is ene Bets, vir wie hy beskryf as "die argetipiese gefrustreerde vrou" (14). Hierdie onsimpatiek getekende karakter is 'n byna ninfomaniëse vrou wat van haar prokureurnan in Pretoria wegliep sonder dat die leser behoorlik ingelig word oor die rede daarvoor. Hoewel hierdie voorstellings binne die konteks van die roman moontlik regverdigbaar is, val dit my op dat die twee

belangrikste vroue in die hoofkarakter se lewe besonder negatief geteken word en dat daar ook geen vroulike teenhanger vir hulle in die teks voorkom nie.

In *Toorberg* is die vroue steeds onderdanig en stemmig. Selfs Ella Moolman, die vrouekarakter wat die sterkste geïndividualiseer word in die teks, is "stil, onpeilbaar" – "ná jare in die skadu van die Moolmans se waan" (179); ook sy moet erken dat die manlike heerskappy van die wit stamvaders klaarblyklik onder alle omstandighede onaangeneem bly: " 'n Abel is 'n Abel is 'n Abel" (179).

Wat hierdie saak betref, toon *Casspirs en Campari's* vordering. Hoewel verskeie vroue hier nie veel meer as seksobjekte is nie, is hulle nie totaal sonder mag nie (Mandy, die dwelmverslaafde prostituut, bring byvoorbeeld vir Groot Bill tot 'n val). Erwin, die hoofkarakter wat dienspligweieraar word, maak homself los van die erfenis van die vaders; in hierdie gewetensvolle, sensitiewe karakter byt die "falokratiese Afrikanerman" (595) in die stof. Mettertyd steun hy grootliks op sy geliefde Hari en is hy die een wat afhanklik is van haar sorg en liefde, haar goedkeuring, of selfs net haar blote teenwoordigheid. Daar is verskeie voorbeelde hiervan, soos die volgende: "Toe ek uiteindelik my besluit aan haar meedeel, het sy my stilswyend, met beslistheid ondersteun" (71). (Vgl. ook p.136, 245, 355, ens.)

6.2 Illokusies oor die 'ander'

Tydens 'n militêre operasie op die grens kom die hoofkarakter in *Om te awol* tot die besef dat die 'ander', dit wil sê die vyand teen wie hy veg, seuns is soos hulleself, "jongmanne wat nie hul regering gekies het nie, wat eerder iewers tuis in die arms van 'n vrou sal wil lê as om pion te wees op die skaakbord van ideologieë" (64). Die keerpunt kom toe hy sy vinger in die bloed van 'n Swapo-soldaat druk: "Ek het my vinger in die bloed van die vyand gedruk, en dit warm, lewend gevind" (65). Wanneer hy egter, nadat hy ge-awol het, gekonfronteer word met Tombile, die swart speelmaat van sy kinderdae, besluit hy dat die grens tussen hulle onoorbrugbaar is:

Maar die patrone het dieselfde gebly. Dit kon ek sien aan Tombile se gesig in die skaduwee. Ek kon hom nooit om by my te kom sit. Ons kon gesels oor die intimiteite van ons kinderjare, maar altyd oor die grens heen, die grens wat nooit afgebreek sal word nie (37).

Tombile word nie 'n volwaardige deelnemer aan die gesprek in die roman nie; hy is kwalik meer as 'n skaduwee. Die hoofkarakter laat vaar ook spoedig die halfhartige pogings om uit te reik of 'n versoening te bewerkstellig of selfs net sy eie skuldgevoelens te besweer: "(...) Tombile, 'n kelner by 'n ou murasie van 'n gasteplaas onder peperbome, 'n man wat sy pap wil eet, sy kinders sien groot-

word, saans sy footjies tel en naweke suig aan sy daggapyp (...)" (45). Só dink die hoofkarakter mettertyd oor Tombile en daarmee word hierdie swart man 'agtergelaat'. Die swart (bruin?) aktiviste met wie hy in Kaapstad te doen kry, is nogal skurkagtige, oneerlike bedrieërs. Die 'ander' bly dus eenkant, apart en word gewantrou.

In *Toorberg* word die ander (dit wil sê lede van die Skaamfamilie) wel aan die woord gestel, op gelyke voet met die Moolman-familie. Die skeiding tussen mens en mens van verskillende velkleur bly egter, ten spyte van die gedeelde dilemma rondom Druppeltjie du Pisani se tragiese dood. Teenoor die onvrugbare Dwarsabel wat op 'n Casspir deur die township ry, staan Oneday Riet, die ontlui-kende bevrydingsteoloog wat aankondig dat die dag waarop geregtigheid sal seëvier, aangebreek het:

En eendag is nie meer vóór nie. Eendag is nie meer môre of oormôre nie. Jesus Christus kom nie meer ééndag om ons vry te maak nie. Hy kom nou. Eendag is hiér. Eendag is nou. Eendag is vandag. Jesus Christus is vandag by ons om ons vry te maak (170).

Die toekomsvisie is in hierdie teks progressief, dit wil sê op verandering afgestem. Die illokusie wat in dié preek op die mikrovlak realiseer, stem dus ooreen met die oorkoepelende perlokutiewe intensie van die teks.

In *Casspirs en Campari's* word 'n jong aktivis van die Kaapse Vlakte, Seun Jansen, aan die woord gestel. Sy verhaal word 'n relativisering van die wit yuppies se ydele bestaan; in die lig van die eksistensiële nood waarmee sy stryd gepaard gaan, blyk hulle klein struggles oppervlakkig te wees. Ook hierdie teks is dus veel meer progressief in die wyse waarop die rassekwessie gehanteer word as wat die geval was in 'n vroeë werk soos *Om te awol*.

6.3 Die tekste se slotsom oor die apartheidsideologie

By geleentheid verwys Etienne van Heerden (1990:3) na homself as een van die "kinders van Verwoerd", wat onder meer beteken:

... 'n generasie, gebore ná 1948 en só gehipnotiseer deur die vaders dat hulle kwalik vir hulleself leer dink het (...) Kinders van Verwoerd. Daar is 'n hopeloosheid in dié etiket: daar is te veel skuld en 'n onvermoë om los te breek (...).

Die hoofkarakter in *Om te awol* is juis so 'n identiteitlose wat dit onmoontlik vind om ideologiese bindinge af te lê en grense oor te steek (soos reeds hierbo aangedui omtrent sy benadering tot Tombile, die speelmaat van sy jeug). Aangesien die sondes van die vaders hom steeds bind, kies hy 'n geïndividualiseerde oplossing uit die morele dilemma waarin hy hom bevind:

Ek ruk my pruik af en slinger dit teen die grond, en diep uit my bors voel ek my eie naam kom. Uit my maag, deur my longe, deur my keel beur dit en ek skree dit, dit breek na buite. Ek skree my naam, oor en oor, ek hardloop my aangesig binne (116).

Hoewel hierdie karakter krities staan teenoor die ideologieë wat hy geërf het, bied die skrywer (implisiet én konkreet) ten slotte niks meer as 'n simboliese oplossing vir die werklike, pynlike teenstrydighede in die Suid-Afrikaanse gemeenskap nie. Wat in later jare op die makrovlak deur die konkrete skrywer verwoord is, het dus reeds in *Om te awol* op die ander gespreksvlakke tot uitdrukking gekom.

In *Toorberg* blyk almal uiteindelik skuldig te wees aan die dood van die onskuldige. Tog is daar die sterk suggestie dat een van die twee partye 'skuldiger' is. Diegene wat die meeste gelyk het, word implisiet bevoordeel deur die toekomstverwagtinge wat gestel word: pastoor Oneday Riet, 'n man met verskeie kinders, kondig die bevryding aan, terwyl die wit Familie se laaste afstammelinkie deur sy oupa doodgeskiet word. 'n Stuk Suid-Afrikaanse geskiedenis word in hierdie teks nuut bekyk; mites word krities ondersoek en van valse luister gestroop. Die leser besef (perlokutief) dat diegene wat ander se menswaardigheid aantas, nie ongestraf kan bly nie.

Casspirs en Campari's eindig triomfantelik wanneer twee van die 'kinders van Verwoerd' 'n tunnel grawe vanuit hulle ideologiese vasgevalle toestand en deurbreek na die chronotopos van *Nkosi sikelel 'iAfrika* (638). Die sondes van die vaders word afgeleë en 'n nuwe, vry geslag word gebore. Die naamgewing van Erwin en Hari se dogtertjie word 'n simbool hiervan:

Kom ons gee jou 'n naam wat beduie: ek is van Afrika. Ek hoort hier. Ek is die nuwe generasie. Ek is sonder die skuld en ambivalensie van my ouers. Ek, Nomso Naomi: die more wat aanbreek (595).

Die skrywer breek ook deur die gedwonge swye – vir soveel donker jare – rakende sterftes in polisie-aanhouding, en publiseer telkens op 'n afsonderlike bladsy 'n flitsberig soos die volgende:

Andile Ace Kobe

Andile Ace Kobe (22) died within a day of detention in George on March 20, 1988. Cause of death not disclosed (64).

Die laaste van hierdie beriggies in die teks, die enigste fiktiewe een (volgens 'n aanduiding onder die verwysings), vertel vir ons dat ook Seun 'n slagoffer hiervan geword het. Hierdeur word die progressiewe rigting wat in dié teks aangedui word myns insiens beperk tot die bevoorregtes; daar is min hoop vir diegene wat die Struggle aan hulle voel eet het. Soos Seun dit self stel:

Wat is dié ding wat hulle die Struggle noem, wat aan jou eet; jou tyd, jou vriende, jou liefde. Wat eet of dit 'n honger het wat nooit stil sal word nie (401).

'n Mens sou egter ook kon redeneer dat die illokusie van Seun se dood in die teks vir die leser 'n waarskuwing wil wees dat die veranderinge in Suid-Afrika nog nie op die grassroots-vlak verligting gebring het nie.

6.4 Teenstrydige taalhandelinge?

Wat hierbo gesê is oor die ideologiese en/of ideologiekritiese illokusies in die drie romans, het hoofsaaklik te doen gehad met taalhandelinge op die mesogespreksvlak, dit wil sê daardie vlak waarop die skrywer in sy hoedanigheid as struktureerder en organiseerder van verhaalelemente sekere gesprekstategieë aanwend om 'n bepaalde boodskap oor te dra en sodoende sekere perlokusies by die leser(s) te ontlok. Daar is reeds aangedui dat daar teenstrydige illokusies voorkom wat die twee belangrikste ideologiese aangeleenthede betref wat ondersoek is (naamlik die siening van vroue en van die rassekwessie). Dieselfde tendens kan op die mikrovlak aangetoon word, waar veral karakters uit die bevoorregte klas/ras se ambivalensies soms in hul gesprekke met ander neerslag vind. 'n Voorbeeld hiervan is die karakter-op-awol se gesprek met Tombile, waarin hy die swart man onwillekeurig herinner aan 'n uiters pynlike episode (waarin die 'ek' se 'baasskap' bevestig is) uit hul kinderdae op die plaas:

Speel jy nog karretjies? het ek gevra. Hy het weer gelag, maar nie gelag nie (36).

Enkele verwysings na die makrogespreksvlak bied 'n verdere perspektief op die kwessie van die soort norme wat bevorder word deur taalhandelinge in Etienne van Heerden se werk. Die ambivalente ingesteldheid van die skrywer, wat tot gevolg het dat daar 'n skisoïede saambestaan van teenstrydige illokusies in die tekste voorkom, is by verskeie geleenthede deur Van Heerden self bely. Aan die begin van die tagtigerjare het hy by geleentheid met naïewe optimisme verklaar:

Die strukture is geskep. Ons het uitgewerye, ons het tydskrifte, ons het teaters, ons het groepe. Al wat ons nou moet doen, is om te gaan skryf. En Tagtig sal vir homself sorg (Van Heerden, 1981:161).

Hierdie ooreenvoudiging van die literêre situasie in Suid-Afrika, en die gemaklike wyse waarop hy "ons" sê en by implikasie hoofsaaklik die bevoorregtes daarby insluit, openbaar iets van die vanselfsprekendheid waarmee persone in die hegemoniese posisie die heersende stand van sake aanvaar.

Dat Van Heerden in die loop van die tagtigerjare tot 'n veel duideliker bewustheid gekom het van die kragte wat van twee kante af aan hom as skrywer torring, blyk

veral duidelik uit sy bedankingstoespraak met die toekenning van die Hertzogprys vir Letterkunde aan hom in 1989. Nadat hy uiteengesit het waarom hy die vryheid van die Afrikaanse skrywer⁶ as 'n mite beskou, sluit hy af deur die SA Akademie enersyds te bedank vir die prys en andersyds ook nie:

In soverre u as organisasie, wat 'n establishment verteenwoordig waarmee ek my met die beste wil ter wêreld en vele skietgebede na my voorvaders nie kan vereenselwig nie, in soverre u my wil behou of bedwing binne die dampkring van u eksklusiewe kultuurbeoefening, kan ek u nie bedank nie (Van Heerden, 1989:46).

Ten spyte van sy intense besef dat die erfenis van Apartheid 'n bedreiging bly, kan (en wil?) hy dus nie teenstrydige illokusies heeltemal uit sy tekste weer nie.

Wanneer 'n mens resensente en ander literatore se reaksies op die onderskeie tekste ontleed, kan die geslaagdheid van die bedoelde engagé-perlokusies op die makrovlak eweneens beoordeel word. Dit is veral opvallend dat dié lesers se fokus in die geval van *Om te awol* weinig blyke toon van 'n raaklees van ideologiesekritiese illokusies (wat nog te sê teenstrydighede!) in dié vroeë roman van Van Heerden (vgl. Rossouw, 1991:281 e.v. vir 'n bespreking hiervan). Resepsies van die twee latere tekste toon heelwat progressie wat dit betref.

7. Gevolgtrekking

Die verwysings hierbo na die gespreksvlakke in Etienne van Heerden se romans was 'n poging om te illustreer hoe 'n taalhandelingsbenadering gebruik kan word om 'egte' norme sowel as ideologie in 'n literêre teks na die oppervlak te bring. 'n Mens sou samevattend kon sê dat sekere illokusies in hierdie drie romans op ideologiese gebondenheid dui, maar dat ander sterk ideologiesekrities is. Daar kan aanvaar word dat die ambivalente gevoelens en houdings van die skrywer ten diepste gesetel is in onopgeloste teenstrydighede binne die Suid-Afrikaanse gemeenskap. Met die eksplisiet progressiewe, selfs utopiese impulse in *Toorberg*, en veral in *Casspirs en Campari's*, stel die skrywer sy skeppende verbeelding in diens van 'n beter toekoms vir almal. Hy toon as skrywer 'n progressiewe ontwikkelingsgang in die wyse waarop hy sensitiewe ideologiese kwessies verwoord en uiteindelik ook 'n hoopvolle toekomsvisie probeer bied. Die wyse waarop werklike lesers (perlokutief) reageer op literêre tekste onthul ook dikwels veel

6 Die Afrikaanse skrywer is naamlik verskeur tussen die hegemoniese literêre establishment en liggame soos die Cultural Desk wat "hom" (sic) daaraan herinner dat "sy" werk veronderstel is om diensbaar te wees aan die Struggle.

van die onderliggende kragte wat werkzaam is in dié betrokke gemeenskap. Dit geld ook in die geval van die tekste wat hierbo bespreek is.

Die gedagtes wat in hierdie artikel uitgespreek is, word voorgehou as 'n bydrae tot die 'spontane diskoers' in Suid-Afrika, en wil allermins voorskriftelik wees. Moontlik sal wedersydse verdraagsaamheid tussen diegene wat wel entoesiasies voel oor die toepassing van sosiale en/of etiese norme in literatuurondersoeke en daardie literatore wat hulle op literêr-estetiese maatstawwe wil toespits, toeneem in die negentigerjare – as 'n mens durf hoop dat die afbrekende uitwerking van volgehoue konflik nou vir meer mense duidelik geword het.

Wat nie binne hierdie kort betoog na behore kon realiseer nie, maar wat moontlik word binne 'n taalhandelingsbenadering tot literêre tekste, is dat nie net die teks as sodanig bestudeer word nie, maar ook die skrywer en sy/haar bedoelings, die leser en sy/haar houdings, en die aard van die gemeenskap waarvan albei deel is. Ten slotte droom 'n mens tog maar daarvan dat die literêre teks, sowel as die bestudering daarvan, deel sal uitmaak van ons almal se op weg wees na 'n vryer, regverdiger gemeenskap.

Bibliografie

- Althusser, Louis. 1977. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. London : New Left Books.
- Amuta, Chidi. 1989. *The Theory of African Literature. Implications for Practical Criticism*. London : Zed Books.
- Austin, J.L. 1976. *How to do Things with Words*. Oxford : Oxford Univ. Press.
- Brink, André P. 1973. *Kennis van die aand*. Kaapstad : Human & Rousseau.
- Coetzee, Ampie. 1990. *Letterkunde en krisis. 'n Honderd jaar Afrikaanse letterkunde en Afrikaner-nasionalisme*. Emmarentia : Taurus.
- De Jong, Marianne. 1988. Die diskoers as ideologiese eenheid. In: Wiehahn, Rialette & Roodt, P.H. (reds.). *Teks en tendens*. Hillcrest : Owen Burgess. p.119-132.
- Frow, John. 1986. *Marxism and Literary Theory*. Oxford : Oxford Univ. Press.
- Jameson, Fredric. 1981. *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*. New York : Cornell Univ. Press.
- Johl, Ronél. 1986. *Kritiek in krisis: Vryheid vir die teks*. Durban : Butterworth.
- Leroux, Etienne. 1976. *Magersfontein, o Magersfontein!* Kaapstad : Human & Rousseau.
- Maertens, Guido. 1992. Universiteit en levensbeskouing. D.F. Malherbe-gedenklesing. *Acta Varia*. Bloemfontein : UOVS.
- Miles, John. 1991. *Kroniek uit die doofpot*. Emmarentia : Taurus.
- Ricoeur, Paul. 1986. *Lectures on Ideology and Utopia*. New York : Columbia Univ. Press.
- Rossouw, M.A. 1987. Drie kortverhale van Maarten 't Hart – literêr-esteties en lewensbeskouslik bekyk, I en II. *Literator*, 8(1):46-55 en 8(2):40-46.
- Rossouw, M.A. 1991. *Ideologie en taalhandeling in enkele Afrikaanse romans sedert 1980*. Potchefstroom : PU vir CHO. (Ph.D-proefskrif.)
- Senekal 1987. Literaturopvatting: 'Wese' en 'waarhede' van 'n nuwe literêre teorie. Bloemfontein : UOVS (Acta Academica Reeks C no. 12).
- Steenberg, D.H. 1981. Lewensbeskouing en literatuurbenadering. In: *Interpretasie en oordeel*. Potchefstroomse studies in Christelike wetenskap. Potchefstroom : PU vir CHO. p.125-193.

- Van Coller, H.P. 1988. Eietydse letterkunde en etiese probleme wat dit skep vir die Christen. *Ned Geref Teologiese Tydskrif*, XXIX(3):246-252, Jul.
- Van der Walt, P.D. 1975. Normatiwiteit teenoor neutraliteit in die kuns. In: Van der Walt, P.D. *Bestek. Letterkundige opstelle*. Kaapstad : Tafelberg.
- Van Heerden, Etienne. 1984. *Om te awol*. Kaapstad : Tafelberg.
- Van Heerden, Etienne. 1985. Is die Tagtigers vervreemd? In: Malan, Charles & Smit, Barto (reds.) *Skrywer en gemeenskap*. Pretoria : HAUM-Literêr. p.158-161.
- Van Heerden, Etienne. 1986. *Toorberg*. Kaapstad : Tafelberg.
- Van Heerden, Etienne. 1989. Die skrywer loer na sy flanke. Uittreksel uit bedankings-toespraak by toekenning van Hertzogprys vir Letterkunde. Jaarvergadering van SA Akademie vir Wetenskap en Kuns. *Insig*:46, Aug.
- Van Heerden, Etienne. 1990. Kinders van Verwoerd. *Rapport-tydskrif* 3, Sept. 2.
- Van Heerden, Etienne. 1991. *Casspirs en Campari's*. Kaapstad : Tafelberg.
- Van Niekerk, Marlene. 1989. Struggle van die gewetensvolle skrywer. *Die Suid-Afrikaan*, 21:41, 44, Jun./Jul